

אתר דעת - מכללת הרצוג

אליעזר גולדמן

יחיד וחברה בתפיסת היהדות

בזמן הקצר שמטבע המסגרת הוקצב להרצאה זו, אפשר יהיה לנגוע רק בריפרוף באחד מהפנים הרבות של הנושא הרב משמעי, שהועמד בפנינו. דברי יהיו מוקדשים לשאלה של חלוקת העבודה החברתית בעם-עדה הדתית. עבודה תרתי משמע: עבודת השם והעבודה הדרושה לסיפוק צורכי הקיום והצרכים הציביליזאטוריים. לא שאנית מראש ששני סוגי העבודה זרים זה לזה. חלוקת עבודה זו יכולה להיות בעייתית, משום שהעם והעדה מזדהים (כמובן, מנקודת מבט עקרונית-נורמאטיבית). עדה, אשר איננה חופפת עם, תוכל לקיים הומוגניות מלאה בעבודת השם תוך כדי דחיית אותם העיסוקים המשניים או הציביליזאטוריים, המפריעים להשלמות העבודה. מעין זה יכול היה לקרות גם לסקטורים נכבדים של עם-ישראל בתקופת הגלות. יהדות אשכנז, למשל, בימי הביניים, החל מהמאה הי"א, התחילה להתקרב למצב של הומוגניות יחסית, הן בדרכי הפרנסה והן בדרכי העבודה. התלות שבין רמת תלמוד תורה באשכנז ובין הכלכלה היהודית, לא נעלמה גם מעיני גדולי ההוראה.

רלג

אתר דעת - מכללת הרצוג

לא כן בזמן שהעדה חופפת את העם. והעם אינו, משוחרר מקשת התפקידים המשקיים-אזרחיים, וכתוצאה מכך גם תרבותיים, למיניהם. בתנאים אלה נאלצת העדה הדתית לקיים בתוכה היא חלוקת עבודה חברתית מליאה, ומתעוררת השאלה אם ניתן במצב זה לקיים עקרונית את הרמה ההומוגנית בעבודת השם. אני מדגיש את הרמה ההומוגנית. אין זאת אומרת, שעבודת השם מתבטאת אצל כל אחד באותם הדברים.

את חשיבותה העקרונית של הבעיה, המתעוררת כאן, אפשר ללמוד מתוך בדיקת המסקנות המשתמעות מתוך דבריו של הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות. אחרי שקבע כי "תכלית האדם לצייר בנפשו המושכלות ולדעת האמיתות כפי שהן עליו, וכי האדם, קודם שישכיל וידע, נחשב כבהמה", ממשיך הרמב"ם ומעורר קושיה: "ואם כן מדוע המציא הקב"ה כל האנשים אשר לא יציירו מושכל לנפשם; ואנו רואים שרוב בני האדם ערומים מן הערמה וריקים מן החכמה, מבקשים התאוה; ושהאיש החכם, המואס בעולם, הוא יחיד בין רבים, לא ימצא אלא אחד בדור מן הדורות?" התשובה על זה: שהאנשים ההם נמצאו לשתי סיבות: האחת להיותם משמשים לאחד ההוא. שאילו יהיו כל בני האדם מבקשים חכמה ופילוסופיה ישחת תיקון העולם ויאבד מין בעלי החיים מן העולם בימים מועטים. מפני שהאדם חסר מאד והוא יצטרך לדברים רבים, והיה מצטרף ללמוד. החרישה והקצירה ולדוש ולטחון. ולאפית ולתקן כלים. למלאכות האלה כדי להשלים בהם תיקון מזונו... ואין בחיי מתושלח מה שיספיק ללמוד אלה המלאכות, שהאדם מצטרף למחייתו, לכולם צורך מוכרע, ומתי יהיה מוצא זמן ללמוד ולקנות חכמה? ! על כן נמצאו שאר בני אדם לתקן אילו המעשים הצריכים אליהם במדינה,

לה

אתר דעת - מכללת הרצוג

כדי שימצא החכם צורכו מזומן לפניו ותתישב הארץ ותהיה החכמה מצויה".

מה אומר כאן הרמב"ם? — משיגי השלימות האנושית, שהיא כמובן גם השלימות הדתית בשבילו, מועטים. רק לחייהם של המעטים האלה יש ערך דתי עצמי. לחייהם ולמעשיהם של כל שאר בני אדם יש רק ערך דתי אינסטרורי. מנטאלי, באשר מאפשרים הם לאותם יחידים את מימוש תכליתם הדתית. יש להדגיש, שמצב זה אינו בא ליחד את העדה הנבחרת מאלה שחוצה לה; הוא קיים בתוכה של העדה הדתית. רק בודדים מגיעים, בטבע הדברים, למימוש שלימותם. ערך כל אישי העדה האחרים בכך שמספקים את צורכי הבודדים.

זוהי גישה עקיבה וקיצונית, אשר גם הרמב"ם ריכך אותה יותר מאוחר — והוא ריכך אותה לא רק במשנה תורה, אלא גם במורה נבוכים. שם הוא מדבר על שתי שלימויות אנושיות ומי שמגיע רק לראשונה, שהיא מה שאנחנו היינו קוראים השלימות המוסרית-חברתית, השיג שלימות של ממש. ואיננו דווקא בהמה בצורה אדם; יתר על כן: מטרת הבנת התורה לאפשר לכל אדם ואדם להגיע לשלימותו הראשונה ולהשתתף גם בשלימות השנייה.

אבל, מבחינת הבעיה שמעסיקה אותנו, שהיא איננה בעיית הרמב"ם, דווקא הגישה הקיצונית, המופיעה בהקדמה לסדר זרעים, היא היא המעניינת אותנו. ברור הדבר שבעמדתו זו נגרר הרמב"ם אחרי הגישה האריסטוטלית, הנוטה לראות במציאות החברתית מודד של הפוטנציאל האנושי. עובדת הימצאותם של בני חורין ועבדים, היתה בשבילו ראייה, שיש בני אדם שנולדים בני חורין, ויש בני אדם שנולדים עבדים. הבדל זה בין הבודדים והרבים הוא

רלה

אתר דעת - מכללת הרצוג

הבדל ביולוגי-פסיכולוגי יש רק מעטים המסוגלים למימוש שליומות המין. זאת נראה, בבירור יתר, מהפיסקה הבאה; "אנשי החכמה", אומר הרמב"ם, "הם מעטים מאד. וזה הדבר מתחייב בדרך החכמה האלהית, ואין לומר, באשר חייבה החכמה הראשונית, מדוע היה ככה, כמו שאין לשאול, למה היו הגלגלים תשעה, וכוכבי-לכת שבעה, והיסודות — ארבעה, שאילו כולם מנהגיהם נתחייבו להיות כך במציאה הראשונה".

אם כך, הרמב"ם רואה בהפרש הזה בין הבודדים חלק של המציאות הטבעית של האדם. לולי היה הרמב"ם רואה את הדבר באור זה, לא היה מציג כאן את הבעיה כבעיה שנוגעת — אם אפשר ככה להתבטא — למשקיות האלקית. הרי השאלה שהוא מעמיד היא הבעיה, מדוע הביזבוז הרב שביצירת כל אותם האנשים, אשר לא יציירו מושכל. ותשובתו: הם דרושים לקיום המין, כדי שהבודדים ישכילו. לו השתחרר מהתפיסה האריסטוטלית, שאותה הזכרנו, חייב היה להתמודד לא עם מה שנראה כליקוי במשקיות האלקית, כי אם במה שנראה לפגם בצדק האלקי. הייתכן כי בריאת בני-האדם נעשתה בצורה אשר אינה מאפשרת לרוב רובם להגיע לשלימותם הדתית-אנושית, אף על פי שאפשרותה טמונה בכוח בחלק גדול מהם; וזאת, משום שיש לספק צורכי מיעוט קטן, אשר רק הוא יזכה לכך? הרי אם רבים, מבחינת טבעם, יכולים לזכות ורק מעטים זוכים בגלל הכרח לספק את הצרכים של החברה האנושית, הרי לפנינו לא שאלה של משקיות בבריאה, אלא בעיה של צדק. ובמה זכה אותו מיעוט? הרי הבעיה הזאת חורגת לגמרי מעניין הבחירה. אין לתרץ שאלה הגיעו להישגם משום שבחרו בכך, והיתר לא בחרו, כי הרי מטבע החברה האנושית, מתוך צורכי החברה ומיבנה החברה לא יתכן

אתר דעת - מכללת הרצוג

אחרת, אלא כי רק מעטים יגיעו, ורבים – בין ירצו ובין שלא רצו – לא יוכלו להגיע.

התפיסה, בה עוסקים אנו כאן, מושתתת על שלוש הנחות אופייניות. לרמב"ם: ההנחה הראשונה: כי כוונת התורה, או, נשתמש בניב יותר מאוחר, כוונת הדת האלוקית להביא את האדם להגשת שלימותו. הנחה שנייה: כי שלימות זו מושגת על ידי פעילות קונטמפלטיבית. ההנחה השלישית: כי שלימות זו תיתכן רק מתוך תנאים גופניים וחברתיים תקינים. דווקא צירוף שלוש ההנחות הללו הוא היוצר את הבעיה. כל פרובלימאטיקה זו נעלמת בו ברגע ששוללים אנו את ההנחה השלישית, ונוקטים עמדה אסקטית עקיבה. וכשאני מדבר על עמדה אסקטית עקיבה, מתכוון אני לעמדה המזלזלת בערך של צורכי הקיום הציביליזאטוריים, לא רק בבחינת תכליות אלא, אף, בבחינת אמצעים; היינו גישה השואפת להשגת שלימות דתית מתוך דיכוי צורכי הגוף והשתחררות בפועל מהחיים האזרחיים – מהחיים האזרחיים ולא רק מהחובות האזרחיות.

למותר להגיד, כי גישה אסקטית כזאת אפשר למצוא ביהדות, אבל היא נדירה למדי. אפילו ר' שמעון בר יוחאי, שלוקחים אותו לעתים כטיפוס של אסקט בין התנאים, איננו כופר בחשיבות הצרכים הכלכליים האזרחיים. הוא רק מתאר, כנורמאלי, חלוקת עבודה בין העדה הנבחרת והאנושית שמחוצה לה, והביטוי האופייני שהוא משתמש בו: "בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, מלאכתם נעשית על ידי אחרים", איננו כופר בצורך שהמלאכה הזאת תיעשה. כן, זאת היא אסקטיות בלתי עקיבה ובפניה עומדת אותה הפרובלימאטיקה שציינו קודם מנקודת מבט של מי שגם איננו מזלזל בערך הצרכים הללו.

כידוע ניהל ר' יוסף אלבו ויכוח נוקב ומפורט נגד

רלו

אתר דעת - מכללת הרצוג

דעת הרמב"ם, ויכוח שמתנהל במישרין וגם בעקיפין בהרבה והרבה מפרקי ספר העיקרים. גם אלבו רואה בעיקר את הקושי, שאותו קראתי במשקיות האלוקית — כביכול בבזבזנות האלקית, ואין הוא עומד על אותה שאלה שהצגנו כשאלת המוסר או הצדק האלקי. מדוע, הייתכן כי רוב המין האנושי נוצר לבטלה? מסקנתו של אלבו היא דחיית ההנחה השנייה, זאת אומרת ההנחה האומרת כי השלימות אשר אותה יש להשיג, היא שלימות קונטמפלטיבית. אלבו, כידוע, רואה את השלימות הדתית דווקא במעשה המלווה כוונה, היינו במצוה הנעשית מתוך כוונה של קיום מצות הבורא. בצדק רב רואה אלבו דעה זו כמשקפת את עמדת היהדות, נגיד היהדות ההיסטורית, היהדות כדת חיה, בניגוד לספקולאציות של הפילוסופים. אבל הוא גם מוצא - הצדקה פילוסופית לדעתו, מאחר שלא יתכן, ששלימות האדם, שהוא גם יצור גופני גם יצור שכלי, תושג על ידי פעולה שכלית טהורה. לשלימות האנושית מתאימה דווקא פעילות גופנית המכוונת על ידי השכל. בשבילנו, אם כן, מצוה המלווה כוונה.

דרך אגב, מבחינה היסטורית כדאי לציין, שבזאת אלבו מתקרב, אולי יותר מן הרמב"ם, לדעתו של אריסטו המבוגר, כפי שהוא בא לידי ביטוי באתיקה לניקומכוס. אף על פי שהוא רואה את הפעילות האינטלקטואלית כהישג הגדול והגבוה ביותר של האדם, אין הוא רואה בשלימות האינטלקטואלית שלימות אנושית טיפוסית. היא אופיינית רק לרגעים הנעלים בחיי האדם. היא בעצם שלימות אלקית, ואילו השלימות האנושית היא אותה שלימות של המעשה המכוון על ידי התבונה.

מבחינה היסטורית יש, לכאורה, מקום לתמוה על כך, שאצל אלבו לא משתקף כלל הוויכוח שהתנהל בעניין

אתר דעת - מכללת הרצוג

זה, או יותר נכון העמדה שנתגבשה בעניין זה אצל הוגי הדעות הנוצרים במאה ה-13. מכלל אותם הוגי דעות שכתביהם נפוצים בינינו, אלבו הכיר הכי טוב את דעותיהם של הוגים נוצריים כגון דעותיו של תומאס מאקווינו. דעות אלה גם משתקפות במקומות לא מועטים בספר העיקרים. והמעניין — וזה לא מקרה, כפי שאנסה להראות — שגם הפרובלימטיקה, כפי שעמדה בפני הסכולסטיקנים הגדולים, ובכלל בפני הכנסייה, וגם התשובה האופיינית, אינם מופיעים כאן, ולמעשה כמעט שאינם מופיעים בשום מקור יהודי.

חלוקת העבודה החברתית, או הבעיה של חלוקת העבודה החברתית, עמדה בפני הכנסייה הנוצרית במלוא חריפותה מאותו זמן שהתחילה לראות את עצמה אחראית לדמותה של החברה האזרחית — הן מבחינה פוליטית, הן מבחינה תרבותית. נוצרה כאן סתירה אופיינית, כי מצד אחד לא ויתרה הכנסייה על האידאל האסקטי. העבודה השלימה היתה עבודת הנזיר; ומצד שני כל החברה האירופאית מצטיירת בעיני הוגי הדעות האלה כחברה נוצרית. והחברה הזאת, על כל הפונקציות שלה, פוליטיות וחברתיות, הן פונקציות נוצריות.

כיצד יש ליישב את הסתירה שבין ההכרח בקבלת מכלול התפקידים התרבותיים מטעם הכנסייה היינו העדה דתית הנוצרית, לבין האידאל של השלימות הנוצרית? הפתרון ניתן על ידי סכימה מורכבת למדי שישודותיו העיקריים הם: (א) — התפיסה האורגאנית של החברה — תפיסה שהתבטאה על פי רוב במשל המפורסם של הרומאי מנניוס אגריפה, שבו המדינה והחברה נמשלת לגוף והמעדות לאיברים של הגוף. הגוף זקוק לאיברים, והללו אין להם קיום בלי הגוף. טוב להם רק כשטוב לגוף כולו וכשם

אתר דעת - מכללת הרצוג

שלאברי הגוף ולחלקי הגוף יש סדר הירארכי — אינה דומה תשיבות הגפיים. לחשיבות הכרס, במשל המקורי, או הלב בעיבודים היותר מאוחרים של המשל, כן ערכם של מעמדות החברה, מסתדר בצורה הירארכית.

מתקבל כאן העיקרון, כי המעמדות השונים של החברה מגיעים לדרגות שונות של שלימות, וכי הדבר טבוע באופי החברה האנושית. (ב) — התפיסה הזאת מועברת מן החברה האזרחית, שבה הרי היא היתה כבר קיימת בעטיו של המשטר הפיאודלי, אל תוך תוכה של הכנסייה. זאת אומרת, גם בתוך העדה הדתית ישנן דרגות. והעובדה שבני האדם מגיעים לדרגות שונות, היא עובדה הכרחית. הדירוג קיים לא רק בעולם הזה. דנטה, בקטע מפורסם בקנטו השלישי של גן העדן, מוצא בגן העדן בדיוק את אותו הדירוג. הוא פונה אל מישהו ושואל: הייתכן שאין אתם מקנאים באלה שמדריגתם היא יותר גבוהה? התשובה היא: לא. כי קנאה כזו היה בה משום מרי נגד הרצון האלהי, והרי הרצון האלהי הוא המאחד את לבבות כולם ללב אחד. (ג) — אבל באותה נקודה מופיע גם יסוד אחר, שהוא מהותי ושב לעדין הפיתרון הזה בכלל איננו פיתרון, והוא תפיסת החסד האלקי, כמתחלק לבני אדם במידה בלתי שווה, על פי הגזירה האלקית. הרעיון הזה מופיע שם אצל דנטה משום שגם החשיבה הסכולאסטית לא הצליחה לסלק ולטשטש את עקבות האמונה בפרידסטינציה המופיעה במקורות הנצרות.

נקודה אחרונה זו מהווה מרכיב יסודי, בנסיון לפתור את בעיית חלוקת העבודה בעדה הדתית על פי עיקרון האורגאניות. היא כמובן מעולם לא יכלה להתקבל אצלנו, ולפיכך גם לא עיקרון האורגאניות כבסיס לדיפרנציאציה של העדה מבחינת רמת הנורמה הדתית. המשל של מנניוס

אתר דעת - מכללת הרצוג

אגריפה מופיע בוואריאנטות שונות גם במקורות שלנו: יהודה הלוי, למשל, משתמש בו בהזדמנויות שונות ולמט"רות שונות. הוא מופיע גם אצל מהר"ל למשל, במקום שהוא מפתח רעיון, שיש בו ניצנים של רעיון הצדיק החסידי: ההידבקות של עם הארץ בתלמיד חכם הנדרש כפונקציה של המיבנה החברתי. לא מצינו ניסוח מפורש של התפיסה האומרת שבאמת יש מקום לדרגות שונות של שלימות דתית בתוך תוכה של העדה. לא ידוע לי מקור המציג בצורה קיצונית ועקיבה את העמדה כי מטבע הדברים, כונת התורה, שתהיינה ליהודים דרגות שונות של שלימות. כמובן, עצם הפרובלימאטיקה גם לא עמדה בפני אלבו בצורה כזאת, משום שבחברה היהודית לא היתה בזמנו אותה מידת הדיפרנציאציה שהיתה בחברה הפיאודלית. לא מבחינה פורמאלית ולא מבחינה תיפקודית.

במידה מסויימת אפשר לראות בפתרונו של אלבו פתרון דפיניטיבי, במסגרת היהדות התורנית. יכולנו אפילו לצעוד צעד אחד הלאה, ולטעון כי עצם המושג "שלימות" הוא מושג שאול אצלנו. הוא אמנם מופיע בספרות שלנו גם במקורות הזרים, לכאורה, לחשיבה הפילוסופית היוונית, אבל הוא חדר אליהם דרך ספרות המחקר שלנו מימי הביניים. מושג השלימות הוא מושג אפלטוני-אריסטוטלי מובהק. העמדה הרגילה אצלנו, איננה שאדם צריך להכיר מהי שלימותו — אלא כי אדם צריך להכיר את חובתו בעולמו. זהו ביטוי יותר טבעי ובלתי אמצעי לעניין זה. מבחינת מילוי החובה ניתן לאחד חלוקת עבודה חברתית מפליגה עם הומוגניות בדרגת עבודת השם. ושוב אני מדגיש — ברמה, לא באופי. המצוות שהחקלאי נדרש לקיימן אינן חופפות לגמרי את אותן המצוות שנדרש לקיים, או שמהו וויס גם בעיות בשביל המהנדס, הרופא, הבנקאי וכן הלאה.

רמא

אתר דעת - מכללת הרצוג

אף על פי כן יש פרובלימאטיות האופיינית דווקא למסגרת של היהדות, והיא נובעת מתוך האידיאל של תלמוד תורה כאורח חיים. אותו אידיאל המביא לעמדתו של ר' שמעון בר יוחאי, השואל: "אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה וכו', תורה מה תהא עליה?" כי אם תלמוד תורה הוא אורח חיים, באמת איך אפשר לזרוע... אפשר לדוש וכן הלאה? אם תלמוד תורה, עכשיו, אינו חובה, שחלה בהיקף מינימאלי על כל אחד מישראל, ובהיקף מאכסימאלי חלה על העדה, זאת אומרת, שהעדה, במסגרת חלוקת העבודה הכללית, חייבת לדאוג גם לחינוך הכללי, אבל גם ליחידים שבתלמידי חכמים; — אם החובה חלה בהיקף מאכסימאלי על כל יחיד ויחיד, אז מה נפשך: או שהעדה הדתית אינה מסוגלת לקיים את החיים האזרחיים במלוא היקפם, או ששלימות לומדי התורה, שהיא השלימות הנורמאטיבית והנדרשת מכל אחד ואחד, תוכל להיקנות רק על ידי בודדים. ושוב עומדת השאלה: אם אין אנחנו כופרים בהכרח למלא את הצרכים הציביליזאטוריים, כיצד ניתן להצדיק את המציאות הזאת? הצדקת מציאות כזאת כאילו דוחפת אותנו לאותו סוג פתרון בהכרח של דרגות בשלימות, שהוא מנוגד למה שמקובל אצלנו.

הייתי רוצה להדגיש מחדש: בוודאי שיש דרגות דרגות של שלימות. אבל אלה הן דרגות שלימות שנובעות מתוך הבחירה של האדם. לעומת זאת, הכרח בדרגות שונות של שלימות, הנובע לא מתוך בחירתו של היחיד, אלא מתוך המבנה היסודי של החברה האנושית, זהו דבר זר למדי. הבעיה הזאת, אם תרשו לי לסיים בנימה יותר אקטואלית, היא חריפה במיוחד בזמננו, בגלל המאמצים הרוחניים העצומים הנדרשים למילוי התפקידים הציבילי-

אתר דעת - מכללת הרצוג

זאטוריים, ואני מדגיש: התפקידים הרוחניים. בעניין זה דומני שהרבה מאתנו, אני מתכוון לאותם אנשים שהיו שייכים למה שהיה נקרא פעם המחנה הדתי חלוצי, הרבה מאתנו ראו את הדברים פעם בצורה פשטנית מדי. תיאורנו לנו חיים אידיאליים של חברה יהודית, של חקלאים ושל בעלי מלאכה, המסתפקים במועט, ומקדישים חלק גדול מעתותיהם לתורה. לא תארנו לנו מראש את המאמץ הרוחני, הנדרש בכדי לקיים כל אותו מנגנון עצום של החיים האזרחיים של העם היהודי — דבר שמרחיב את הבעיה פי כמה, מפני שאז יש צורך להקדיש לא רק מאמצים גופניים לפרנסה, אלא מאמצים רוחניים ואינטלקטואליים לצרכים של קיום החברה. ובעיה זו, בודאי עומדת לפנינו במלוא חריפותה. נדמה לי שאת הבעיה הזאת הולמת גישה שאנחנו מוצאים לעיתים אצל חז"ל, אותה גישה האומרת: יש באמת חלוקת עבודה חברתית, אבל חלוקה חברתית זו איננה חייבת לפגום בשלימותו — אם נשתמש במושג לא חז"לי — של האדם הדתי. "אני ברייה וחברי ברייה". אותו הפיתגם שהיה רגיל בפי חכמי יבנה, "אחד המרבה ואחד הממעיט" — אמרו גם על תלמוד-תורה כשם שאמרו על הקרבנות. ובלבד שיכוון את לבו לשמים באותו המובן הטיליאולוגי, שמייחס הרמב"ם למושג "לשם שמים". אבל מושג זה מקבל כאן משמעות במסגרת של העדה הדתית, אשר מעשי בניה מכוונים למימוש מציאות של ממלכת כוהנים וגוי קדוש.